

„Ember embernek farkasa”

Jean-Pierre Derriennic: *Polgárháborúk.*
Jelenkor, Pécs, 2004. 271 old.

Rendkívül érdekes, a témához kapcsolódó adatokat rendkívül jól szintetizáló munkát vehet kézbe az olvasó, ha Jean-Pierre Derriennic könyvét kívánja elolvasni. A témának – sajnos – aktualitása van manapság is. Nem valósult meg ugyanis az a széles körben elterjedt, a „történelem végéről” megfogalmazott fukuyamai utópisztikus gondolat, amely a Szovjetunió felbomlása és a berlini fal ledöntése után egy olyan relatíve harmonikus világ létrejöttét harangozta be, melyben csak elvéve fordulnak elő harmadik világbeli konfliktusok. Ennek felismerése azonban egészen az 1990-es évek közepéig váratott magára. Az e témakörben publikáló szerzők – így többek között a *Diplomácia* című munkát publikáló Henry Kissinger – látóköre ekkor elsősorban az új világrend megalkotásának alternatíváira szűkölt, a regionális konfliktusokat pedig csak érintőlegesen, pusztán az új világrend kialakulását kísérő zavaró tényezőként kezelték. A szemléletváltozást jelző munkák (Zbigniew Brzezinski: *A nagy sakktabla*, Huntington: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Emmanuel Todd: *A birodalom után*) már keserűen szembesülnek a ténnyel, hogy nem következett be az egyetértésen és összhangon alapuló új világrend, és elismerik, hogy az etnikai-nemzeti ellentétek, a vallásilag színes és politikailag instabil államok, illetve az emberi életkörülmények általános romlása a világ számos pontján jelentősen veszélyezteti a békét.

Másfél évtizeddel a hidegháború lezárulta után elmondhatjuk, hogy bár államközi háborúk már egyre ritkábban fordulnak elő, a bipoláris világrend megszűnése óta azonban a fegyveres konfrontációk glo-

bális szintű polarizálódása figyelhető meg. Így Földünk számos régiójában zajlanak napjainkban is olyan fegyveres konfliktusok, melyekben ugyanazon állam polgárai állnak egymással szemben. Elég ezzel kapcsolatban többek között Afganisztánra, Angolára, Indonéziára vagy Üzbegisztánra utalnunk, ahol a törvényes erőszak monopóliumának hiányában a központi hatalom nem tud megfelelően funkcionálni, és az így keletkező hatalmi vákuumot különböző hatalmi tényezők, etnikai kisebbségek, bűnözők, szeparatista mozgalmak vagy vallási fanatikusok próbálják kitölteni.

Számos olyan könyv és tanulmány látott már napvilágot, amely több-kevesebb sikerrel próbálta elemezni e jelenség okait. Többségük azonban elsősorban adott küzdelmek – például a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk – bemutatásának és értelmezésének szentelte figyelmét. Jean-Pierre Derriennic ezzel szemben felülemelkedik az egyes regionális konfliktusokon, hogy így tudjon rávilágítani az általános folyamatokra, összefüggésekre és tanulságokra, nehéz feladatot vállalva ezzel magára. Új megközelítésben vizsgálja a kérdést; nem a felszínre, hanem a mögöttes tartalomra; nem az eseményekre, hanem az ezekkel kapcsolatban felvetődő kérdésekre kíván rámutatni, és azokra számos példával alátámasztott, részletes válaszokat adni. Munkája értékét emeli, hogy képes tudományos objektivitással vizsgálni az erőszakot; hisz az emberi értelem lehetőségeiben, miközben folyamatosan szem előtt tartja annak korlátait.

A munka bevezetésből, hét nagyobb, további alfejezetekre felosztható részből, illetve konklúzióból áll. A bevezetésben a szerző először meghatározza a különböző konfliktusok fogalmát és tartalmát. Jól elhatárolható kategóriákat állít fel ezzel kap-

csolatban, ahol a választóvonalat az erőszak reális (háború, polgárháború) vagy annak metaforikus (idegek háborúja, árháború) jelenléte képezi. Mint hangsúlyozza, a háborúban az erőszak szervezett formában jelenik meg, ahol az egyén tudja, kitől várhat agressziót s kitől nem. Mint tipikus emberi tevékenység, racionális, fizikai értelemben mutatkozik meg, és társadalmi lét terméke. Jelentőségét az adja, hogy az emberi lények nagy értéket tulajdonítanak kitűzött céljainak, ennek elérésére a leghatékonyabb eszközöket választják ki, illetve a potenciális fenyegetésre való felkészülés megadja a jövőbe látás képességét. Az államközi háború és a polgárháború jellegét összehasonlítva rámutat arra, hogy a kettő között az alapvető különbség a szembenálló felek természetén és szerkezetén alapul. Az első esetben a küzdő felek állammá szerveződött csoportjairól beszélhetünk, míg az utóbbinál már nem tehetjük ugyanezt. A polgárháború olyan helyzet, melyben adott állam szuverenitása megkérdőjeleződik, vagy akár meg is semmisül. Ezzel kapcsolatban a szerző három fő problémára koncentrált: az első három fejezetben a harcok kirobbanásának három fő, gyakran nem elkülöníthető, komplex formában jelentkező forrását (pártos, gazdasági-társadalmi és identitás-alapú konfliktus) mutatja be, a következő három fejezetben azokat a főbb társadalmi és intézményi feltételeket ismerhetjük meg, melyek többnyire valószínűsítik a küzdelem kirobbanását és azok pusztító jellegét. Az utolsó fejezetben a konfliktus ellenőrzésére és felszámolására irányuló nemzetközi törekvésekről olvashatunk.

A résztvevők személyes indítékain alapuló, erős ideológiának köszönhetően összetartó csoportok konfliktusát jellemző, a Derriennic által pártos háborúnak elnevezett folyamat bemutatása során a szerző részletesen vizsgálja a polgárháborús ideológiákat, az ilyen típusú háborúk három nagy korszakát és jövőjét. Sokan ezt tekintik az „igazi” polgárháborúnak – mondja a szerző. Ezt a konfliktusban álló csoportok

között húzódó határok képlékenysége okozza, amelyek könnyen változhatnak meg a résztvevő egyének döntésének köszönhetően. Emiatt az erőszak megjelenésével hajlamosak a résztvevők ideológiai radikalizmusra, hogy ezzel akadályozzák meg a csoport kohézióját fenyegető irányzatokat; az átállást, az árulást vagy akár csak a mérsékletre irányuló tendenciákat. Ideológiai szinten a tétek eltúlzása, a társadalom megsztása egy uralkodó konfliktus mentén, illetve e kettő kombinációja: a társadalmi tények merev összekapcsolódása jellemzi. Mint a polgárháborúk legragályosabb fajtája, a legtöbb ember életére kihat, és az erőszak legragályosabb formái nyilvánulnak meg benne. Továbbterjedésében fontos szerepe van az utánzásnak és a szolidaritásnak; ennek köszönhetően nemcsak az államhatárok, hanem gyakran a nyelvi és vallási korlátok sem tudnak ellenállni neki. Korszakhatárait a múltban olyan történelmi személyiségek – Luther, Washington, Lenin és Khomeini – tevékenysége mutatja meg, akik mindannyian alapvető változásokat vittek be az akkori konfliktusokat tápláló uralkodó eszmékbe; így többek között a válás szerepének hangsúlyozásával vagy háttérbe szorításával a politika javára. Ezzel kapcsolatos jövőképe optimista, a forradalmi gondolatok hanyatlására és az írásbeliség elterjedésére utalva a polgárháborús ideológiák háttérbe szorulását jósolja.

A gazdasági-társadalmi háborúkban a gazdasági tevékenységen belül a munkamegosztásban vagy a vagyoneelosztásban nagyjából hasonló helyet elfoglaló társadalmi csoportok állnak egymással szemben. Ezekben a társadalmakban többnyire nagyon minimális az esély az egyének mobilitására az egyes csoportok között, ami könnyen eredményezheti a társadalom polarizációját adott konfliktus mentén. A szerző ezzel kapcsolatban kitér a rabszolgaság intézményére és a kalózkodásra, illetve részletesen bemutatja az egyes felek által létrehozott, gyakran illegális (pl. kábítószer-kereskedelem) gazdasági vállalkozások struk-

túrájának jellemzőit. A gazdasági egyenlőtlenségek várható növekedését jósolva hangsúlyozza, hogy ez valószínűsíti a társadalmi és identitásalapú háborúk gyakoriságát elsősorban a nagybirtokrendszerre épülő agrár-országokban. Az államok közötti gazdasági különbség ugyanis erőteljes migrációt eredményez, amely további egyenlőtlenségek kialakulásához vezet adott államon belül, ezáltal pedig növeli az erőszak-potenciált az eltérő identitású csoportok között.

Az államközi háborúhoz legközelebb álló identitásalapú – gyakran etnikainak vagy fajinak is nevezett – háborúban a legminimálisabb az egyén választási lehetősége, hogy melyik félhez csatlakozzon a konfliktusban. Bizonyos predesztináció érvényesül e tekintetben, hiszen itt olyan csoportok állnak egymással szemben, melyekhez a tagok születésük óta tartoznak. E típusnál különösen fontos a kollektív identitás szerepe, amely kettőséget hordoz magában: megteremti a csoport kohézióját, és egyúttal el is különíti a tagokat a kívülálló személyektől. Az elkülönülés vagy elkülönítés számos társadalmi szegmens mentén történhet, lehet annak vallási, faji vagy kulturális oka. A polarizáció mértéke azonban erősen függ a társadalom demográfiai és kulturális adottságaitól. Az etnikai sokszínűség ugyanis gátját képezheti a konfliktus polgárháborúba való torkollásának, illetve, ha mégis bekövetkezne ez az eset, akkor mérséklő hatást gyakorol a küzdelem menetére. Az identitásalapú konfliktusok vitás kérdéseivel kapcsolatban Derriennic felhívja a figyelmet az identitáscsoportok kapcsolatainak átpolitizálásában rejlő veszélyre, a különböző azonosságtudatot valló csoportok által vegyesen lakott országokban az etnikai tisztogatás lehetőségére, az ilyen típusú háborúk visszatérő jellegére, továbbterjedésének feltételeire és megoldásának problematikus jellegére. Ezzel kapcsolatban utal az ideológiát és az identitásalapú szolidaritást egyesítő nacionalizmusra is, melyet napjaink és belátható közeljövők legfőbb polgárháborús tényezőjének tekint.

A következő fejezetben a szerző az erőszakot meghatározó három fő társadalmi tényező – demográfiai rendszerek, gazdasági feltételek és az igazságról alkotott felfogások – bemutatására koncentrálna. Cáfolja azt a hibás elméletet, mely szerint közvetlen összefüggés van a népsűrűség és a háború között. Rámutat a fiatalok összlakosságon belül elfoglalt megfelelő arányának fontosságára, illetve a nők társadalomban betöltött szerepének és befolyásának, valamint a természetes halandóságnak az erőszakra való hajlam csökkenését eredményező hatására. A szegénységgel kapcsolatban megjegyzi, hogy az, bár fokozhatja az erőszakra való hajlamot, mégis az erőszak alkalmazásának következményeire van a legnagyobb hatással. Az alkalmazott fegyverek tárgyalása során tagadja azt az általános vélekedést, miszerint a modern fegyverek még pusztítóbbakká tennék a háborúkat, mert, mint írja, a súlyossági fok sokkal inkább a politikai és gazdasági körülmények függvénye, mint az alkalmazott eszközöké. Az igazságosság mindig fontos motivációs eszközként szerepel a konfliktusokban; szövetségeket lehet szerezni és általa, miközben megbélyegzi az ellenfelet. Olyan mechanizmusok érvényesülhetnek ebben a tekintetben, mint a vérbosszú vagy a kollektív felelősség múltban elszenvedett sérelmekért, amelyek alapvetően befolyásolják a résztvevők cselekvési formáit, és végeláthatatlanná teszik az összeütközéseket.

A fegyverek előállításának és alkalmazásának alapvető befolyással bír az emberek erőszakra való viszonyára, amikor kudarcra ítélik az erőszakot gátló biológiai mechanizmusokat. Ellenőrzése emiatt kiemelt fontossággal bír, megvalósításának módszere azonban csak korlátozott lehet. Derriennic ezzel kapcsolatban a korlátozott mértékű lefegyverzést tartja megvalósíthatónak, az általános és teljes leszerelést pusztán megvalósíthatatlan biológiai, pszichológiai és politikai célnak tekinti. Az általános béke megteremtésében az állam szerepét emeli ki ebben a tekintetben; a nemzetközi kapcsol-

latokban a kölcsönös gazdasági egymásra utaltság és a terjedő világpolgári értékek szerepét, míg a belpolitikában a legpusztítóbb fegyverek monopóliumának biztosítását emeli ki, hogy képes legyen a lakosságot a viszonylagos lefegyverzés állapotában tartani.

Az a veszély, hogy a reguláris hadsereg több, egymással szembenálló erőre bomlik, döntően befolyásolja a háború súlyosságát. A katonák magatartását ebben a tekintetben alapvetően a toborzás-sorozás módja, illetve az ország külső védelmének és a belbiztonsági erők hadsereggel fennálló viszonya határozza meg. Ha azonban megszűnik a központi hatalom legpusztítóbb fegyverek felett gyakorolt monopóliuma, akkor a gyengébb fegyverzetű polgárháborús csoport a mozgékonyaságra és az ellenség állandó zaklatására épülő gerilla-stratégiát követhet, amely lehetővé teszi a katasztrofális vereség elkerülését, viszont csak ritkán eredményezhet döntő győzelmet. Amikor viszont a küzdelem során a felek cselekedetei elsősorban már nem a másik fél eszközeinek semlegesítésére, hanem annak akarására kívánnak hatni, akkor gyakran alkalmazhatják a terror eszközét. Ez még kevésbé tekinthető eredményesnek a győzelem elérésére, hiszen hatékonysága csupán a lakosság megfélemlítését és ellenőrzését szolgálja, illetve – az etnikai tisztogatás kivételével – nem megoldja, hanem csak tovább tartósítja a konfliktust.

A legütőképesebb fegyverek monopóliuma azonban magában hordja a zsarnokság létrejöttének veszélyét. A demokratikus rendszer és a társadalmi béke megteremtéséhez, illetve fenntartásához különös fontossággal bír a törvények által történő kormányzás, a politikai pluralizmus, az állampolgárok egyenlősége, illetve a szabad választás biztosítása. Az olyan országban, ahol a törvények tisztelete erős, valamint a választási eljárások során a konfliktus polarizálódása mérsékelt s nem radikális politikai erők között következik be, ott nagyon kicsi

az esély, hogy a politikai küzdelem erőszakos polgárháborúvá fog elfajulni.

Napjainkban már nemzetközi szinten érvényesül az a humanitárius törekvés, hogy adott polgárháborúba beavatkozva erőfeszítéseket tesznek a konfliktus lezárására. Sajnos gyakorlatilag lehetetlen pontosan előre jelezni a polgárháborúk kirobbanását, hogy még az erőszak eluralkodása előtt orvosolni lehessen az azt kiváltó problémákat, csak – nagyon gyakran csalóka – feltételezésekre hagyatkozhatnak ebben a tekintetben a szakértők. További nehézséget jelent a korlátozásnál, hogy az meghosszabbíthatja a harcok időtartamát, a menekültek saját hazájuk konfliktusával a befogadó ország feszültségeit is gerjeszthetik, valamint a bevezetett fegyverszállítási embargó hatékonyságát megkérdőjelezzik az azt kijátszó ipari országok szállításai. Tény emellett az is, hogy jószolgálati beavatkozásnál, bár a beavatkozó ország(ok) által bevetett erők – az identitáscsoportok markáns társadalmi és területi határok által történő elkülönülése esetén – szétválaszthatják a harcoló feleket, mégsem alkalmasak a megbékélés és az együttes önuralom kikényszerítésére.

A polgárháborúk jövőjével kapcsolatban Derriennic megjegyzi, hogy annak gyakoriságát és súlyosságát csak olyan katasztrofális, kevésbé valószínű változások tudnák lehetővé tenni, mint a nagy polgárháborús ideológiák visszatérése vagy egy új hidegháború kirobbanása, amely megakadályozná az államok együttműködését a polgárháborús konfliktus megfékezése érdekében. Felhívja emellett a figyelmet arra is, hogy a legfőbb veszélyt a társadalmi békére az identitásalapú konfliktusok és a gazdasági célok érdekében fellépő vállalatok jelentik. Optimistán tekint azonban a jövőbe, hisz a racionális emberi értelemben: „*A haladás soha nem bizonyosság, hanem lehetőség, tehát ésszerű törekvés.*” (167. old.)

Megállapíthatjuk Jean-Pierre Derriennic könyvéről, hogy a munka olvasmányos és tartalmas, az empirikusan összegyűjtött adatok nagyszerű szintézisét adja. Mindez

nem véletlen, a szerző szakmai tevékenységét a nemzetközi kapcsolatok elméletének módszeres rendezése, a Közép-Kelet háborúinak tanulmányozása, rövid cikkek és tanulmányok a Balkán és más véres konfliktusok statisztikáiról, valamint egy a Québec-kérdésről és Kanada jövőjéről, a nacionalizmus és a demokrácia viszonyának kérdéséről szóló könyv kiadása jellemzi.

Fel kell azonban hívnunk emellett a figyelmet arra is, hogy nem minden esetben tudunk egyetérteni a Derriennic által megfogalmazott elméletekkel. Általánosítónak és éppen ezért vitathatónak tartjuk többek között azt a kijelentését, hogy a legszegényebb országokba irányuló fegyverexport ott stratégiai visszafejlődést eredményez, amely az I. világháború alatt tapasztalt lövészárok-harchoz való visszatérésben mutatkozik meg. (150–151. old.) Helyesebbnek gondoljuk inkább megkésett felzárkózásról beszélni az importőr ország esetében, amellett, hogy utalni szeretnénk a szemben álló felek erőviszonyainak figyelembe vételére is. Bizonyítja ezt Irak és Jemen esete is. Az előbbi – kisebb megszakításokkal – valóban állóháborút vívott a Reza Pahlavi sah bukása után kibontakozó tisztogatási hullámban lefejezett hadsereggel, viszont többszörös lakossággal rendelkező Iránnal; 1990. augusztus 2-án, Kuvait lerohanásakor azonban bizonyítékát adta a stratégiai mozgékonyság megfelelő alkalmazásának. Jemen kapcsán ugyancsak kijelenthetjük, hogy az 1994-es polgárháborúban, amelyet gyakorlatilag az 1990. májusi egyesítés előtti két állam hadereje vívott egymással, az északi erők május–július során döntő vereséget tudtak mérni a szakadárookra. Ugyancsak általánosító az asszasszinok példája is. (170. old.) Ez a Perzsiában jelenlévő síita szekta ugyanis nemcsak a fejedelmekre és családtagjaikra, hanem a korabeli Közel-Kelet összes keresztény és muszlim, vallási és világi vezetőjére potenciális veszélyt jelentettek 1094-től 1258-ig. Nem szerencsés emellett lefordítani nevüket sem, hiszen ez szervezetük tulajdonneve volt, amely a me-

rényletet elkövető tettes kábítószert hatása alatti tudatállapotára utal (Has-assin = hasis szívó).

Félreérthető az a kijelentés is, miszerint a Szovjetunió Izraellel hadban álló, kimondottan antikommunista országokat fegyverzett fel. (233. old.) Azokban az Izrael-ellenes országokban ugyanis, ahova a szovjetek fegyvereket szállítottak – az arab szocializmus ideológiáját valló Irak és Szíria, illetve 1972-ig Egyiptom –, valóban illegálisba szorult a kommunista párt, viszont ezek az államok, ha változó intenzitással is, de baráti viszonyt és szoros együttműködést tartottak fent Moszkvával, külpolitikájukban pedig egyértelműen Nyugat-ellenes orientáció érvényesült.

Nem értünk egyet azzal a kijelentéssel sem, miszerint napjainkra Észak-Korea kivételével eltűntek a valóban totalitárius rendszerek. (266. old.) Számos olyan ország található manapság is Afrikában, vagy Ázsiában – ott is főleg a szovjet utódállamok között – melyek politikai berendezkedése a totalitarizmus jegyeit viseli magán.

Kisebbségeket is találhatunk az évszámok tekintetében. Így Franciaországban a Kommün nem 1971-ben, hanem 1871-ben volt (50. old.), illetve Jugoszláviában a polgárháborús eseményekhez vezető tényezők nem 1885-ben, hanem 1985-ben, Tito halála után kerültek felszínre. (227. old.)

Nagyon kevés a nem egyértelmű, pontatlannak tekinthető megfogalmazás, illetve kronológiai tévedések száma. Mindezekkel együtt is kijelenthetjük azonban, hogy ez a munka sikeresen egyesíti magában a témakörben megjelenő széles szakirodalom ismereteit, miközben számos új összefüggéssel, gondolattal gazdagítja azt. Kézbevétele ajánlott nemcsak a mindennapjaink kérdéseire választ kereső, a témában még járatlan olvasóknak, hanem a politológiával vagy az elmúlt évtizedek történetével behatóbban foglalkozó szakembereknek is.

PRANTNER ZOLTÁN